

การวิเคราะห์สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท

An Analysis of Vaṭṭa-Saṃsāra in Theravada Buddhist Philosophy

พระเอกพจน์ อุตตรภทฺโท (ทิพย์คำมี)¹, สุวิน ทองปิ่น²,
พระมหาปพน กตสารโร (แสงย้อย)³ และ พลเผ่า เพ็งวิภาศ⁴
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น^{1,2,3,4}
Phra Aekkaphot Utharapattho (Thipkhammi)¹, Suwin Thongpan²,
PhramahaPaphon Katasaro (Saengyoi)³ and Phonphao Phengwiphat⁴
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus^{1,2,3,4}
Corresponding Author, Email: Aekkaphot2018@Gmail.Com

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ คือ 1) เพื่อศึกษาสังสารวัฏตามหลักปรัชญาอินเดีย 2) เพื่อศึกษาสังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท และ 3) เพื่อวิเคราะห์สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยการเก็บข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิและเอกสารทุติยภูมิ วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนาผลการวิจัยพบว่า

สังสารวัฏตามหลักปรัชญาอินเดีย ที่มีแนวคิดเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิด ได้แก่ปรัชญาฮินดู อินดู เช่น และพุทธที่มีความเชื่อว่าสรรพสัตว์มีการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ และสรรพสัตว์เหล่านั้นจะไปเกิดในภพภูมิใดขึ้นอยู่กับผลของกรรมที่ตนเองกระทำไว้ ถ้าจะให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏต้องพัฒนาตนให้หมดจากกิเลส

สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท คือวงจรการเวียนว่ายตายเกิดของสรรพสัตว์จะเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิทั้งเจ็ด คือ นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดาและพรหม ในทัศนะพุทธปรัชญาการเวียนว่ายตายเกิดเป็นทุกข์

การวิเคราะห์สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท พบว่าสังสารวัฏเป็นวงจรการเวียนว่ายตายเกิดของสรรพสัตว์ในภพภูมิทั้งเจ็ดและสรรพสัตว์จะเวียนว่ายตายเกิดไปจนกว่าจะหมดกิเลส

* ได้รับบทความ: 3 พฤษภาคม 2565; แก้ไขบทความ: 26 ธันวาคม 2565; ตอรับตีพิมพ์: 31 ธันวาคม 2565

พุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีจุดหมายสูงสุดคือการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ สำหรับการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ ต้องปฏิบัติสามขั้นตอน คือ รักษาศีล เจริญสมาธิและพัฒนาปัญญา

คำสำคัญ: พุทธปรัชญา; สังสารวัฏ; ปรัชญาอินเดีย

Abstract

The objectives of this research were: 1) to study *Vaṭṭa-Saṃsāra* (the Round of Rebirth) in Indian philosophy; 2) to study *Vaṭṭa-Saṃsāra* in Theravada Buddhist philosophy; 3) to analyze *Vaṭṭa-Saṃsāra* in Theravada Buddhist philosophy. This study was conducted by means of documentary research by collecting the data from the primary and secondary sources. The obtained data were interpreted by the descriptive analysis.

The research results were as follows:

Vaṭṭa-Saṃsāra in Indian Philosophy with the concept of rebirth appears in Sikh philosophy, Hinduism, Jainism, and Buddhism, with the belief that all beings are reborn in different worlds depending on the results of their actions. In order to escape from *Vaṭṭa-Saṃsāra*, one must develop oneself ultimately to eradicate defilements.

Vaṭṭa-Saṃsāra in Theravada Buddhist Philosophy is the cycle of birth and death of all beings in the seven realms of life: *Niraya*, *Peta*, *Asurakāya*, *Tiracchāna*, *Manussā*, *Deva*, and *Brahma*. In Buddhist philosophy, the circle of birth and death is considered as *Dukkha* or suffering.

Based on the analysis of *Vaṭṭa-Saṃsāra* in Theravada Buddhist Philosophy, it was found that *Vaṭṭa-Saṃsāra* is the cycle of birth and death of all living beings in the seven realms, and all beings will be in this circle until their defilements are exhausted. Theravada Buddhist philosophy, therefore, has the ultimate goal as the liberation from *Vaṭṭa-Saṃsāra*. To liberate from *Vaṭṭa-Saṃsāra*, one must practice three steps: keeping the precepts, cultivating mindfulness, and developing wisdom.

Keywords: Buddhist Philosophy; Samsara; Indian Philosophy

บทนำ

มนุษย์เป็นผู้ที่มีสติปัญญาเหนือกว่าสัตว์อื่น ๆ จึงทำให้มนุษย์มีความสงสัยในเรื่องราวต่าง ๆ ที่ตนเข้าไปพบเจอ กระทั่งความสงสัยของมนุษย์เกิดขึ้นมา มนุษย์ก็จะแสวงหาคำตอบซึ่งการคิดแสวงหาคำตอบเหล่านั้น มีความจำเป็นต้องใช้หลักการด้วยเหตุผลมาสนับสนุนเพื่อให้คำตอบมีความน่าเชื่อถือหรือเป็นคำตอบที่สมเหตุสมผลถึงแม้บางครั้ง การได้มาของคำตอบจะมีความน่าเชื่อถือที่ยังอาจถูกโต้แย้งด้วยการใช้เหตุผลใหม่ที่ดีกว่าและได้คำตอบใหม่ที่น่าเชื่อถือและสมเหตุสมผลกว่า เพราะในการคิดแสวงหาคำตอบด้วยการใช้เหตุผลแต่ละครั้งนั้น อาจถูกโต้แย้งเรื่อยไปจนไม่สามารถหาข้อโต้แย้งได้อีกต่อไป ความสงสัยกับการคิดแสวงหาคำตอบของมนุษย์จึงเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้มนุษย์รู้จักการใช้เหตุผลเพื่อพัฒนาความคิดและสมรรถภาพการไตร่ตรองโดยการใช้ปัญญาของตนอยู่เสมอ มนุษย์จึงเป็นสัตว์ที่รู้จักคิดด้วยเหตุผล รวมไปถึงการคิดค้นหลักการด้วยวิธีการหรือกฎเกณฑ์ในการใช้เหตุผลอีกด้วย เรียกว่าตรรกศาสตร์หรือตรรกวิทยา เพราะการคิดการตรรกะตรองอย่างเป็นระบบนี้เองปราชญ์ทั่วไปจึงมีความเห็นร่วมกันว่าตรรกศาสตร์ซึ่งเป็นวิชาว่าด้วยกฎเกณฑ์การใช้เหตุผล การใช้เหตุผลกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์จึงมีความสัมพันธ์ที่ไม่สามารถตัดขาดจากกันได้ทั้งนี้ก็เพื่อแสดงถึงศักยภาพด้านความเฉลียวฉลาดของมนุษย์ในการรู้จักคิดหาคำตอบของข้อสงสัยของตนเองที่ต่างจากคนทั่วไปหรือสัตว์เดรัจฉานทั่วไป

เหตุผลที่จะทำให้เกิดความเชื่อขึ้นจึงเป็นสิ่งที่สำคัญอย่างหนึ่งของมนุษย์ที่จะทำให้การดำเนินชีวิตเป็นไปด้วยความเรียบร้อยและเกิดประโยชน์สูงสุด หากมนุษย์ไม่รู้จักที่จะใช้เหตุผลมนุษย์ก็ไม่แตกต่างกันกับสัตว์เดรัจฉาน เหตุผลเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์รู้จักผิดชอบชั่วดีแต่ในบางครั้งมนุษย์ก็ใช้เหตุผลในการทำร้ายบุคคลอื่น เพราะเหตุผลที่ใช้อาจไม่ใช่เหตุผลที่ดีและถูกต้องเสมอไป ด้วยเหตุนี้ การใช้เหตุผลควรมีเกณฑ์เพื่อพิจารณาไตร่ตรองอย่างรอบคอบอย่างมีสติคิดถึงประโยชน์ทั้งของตนเองและส่วนรวมเป็นหลักการอ้างเหตุผล คือการดึงข้อความหนึ่งออกมาจากข้อความหนึ่งโดยมีจุดประสงค์เพื่อชวนให้เชื่อหรือเพื่ออธิบายให้เข้าใจและมีกฎเกณฑ์สำหรับตัดสินว่าดึงออกมาได้ถูกต้องหรือไม่การอ้างเหตุผลที่ถูกต้อง คือ การดึงข้อความหนึ่งออกมาจากอีกข้อความหนึ่งโดยเดินตามกฎโดยข้อความที่เป็นตัวตั้งเรียกว่า ข้ออ้าง และข้อความที่เราดึงออกมาจากข้ออ้างเรียกว่า ข้อสรุป หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ประโยคที่เราดึงออกมาจากประโยคอื่นเป็นผล ประโยคที่เป็นแหล่งที่มาของประโยคอื่นเป็นเหตุ โดยจะเห็นได้จากประโยคที่เรายกขึ้นมาเพื่อตอบคำถามเพราะเหตุใด (ปริชา ช้างขวัญยืน, 2524 : 17)

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการใช้เหตุผลจนกระทั่งได้ชื่อว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของเหตุและผลที่ทำนายให้คนมาพิสูจน์ (เอหิพัสสโก) โดยพระพุทธเจ้าสอนไม่ให้เชื่อแบบงมงาย ไร้หลักการจะเห็นได้จากหัวข้อธรรมหรือในพระสูตรต่าง ๆ เช่น อริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท อิทัปปัจจยตาซึ่งหมายถึงการเกิดขึ้นของสิ่งทั้งหลายมีการอาศัยซึ่งกันและกันตัวอย่างเช่น สิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมีสิ่งนี้เกิดสิ่งนี้จึงเกิด เป็นต้น หรือกฎแห่งกรรม เช่น ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว หรือคำสอนย่อ ๆ ที่พระอัสสชิกล่าวแก่พระสารีบุตร

เมื่อครั้งพบกันครั้งแรกว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นมาแต่เหตุสิ่งนั้นก็ดับไปที่เหตุเช่นเดียวกัน (ประยงค์แสนบุราณ, 2549 : 63)

หลักความเป็นเหตุเป็นผล ซึ่งเป็นหลักของเหตุปัจจัยที่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน ที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท เมื่ออันนี้มีอันนี้จึงมีเมื่ออันนี้ไม่มีอันนี้ก็ไม่มีเพราะอันนี้เกิดอันนี้จึงเกิดเพราะอันนี้ดับอันนี้จึงดับนี้เป็นหลักความจริงพื้นฐานว่าสิ่งหนึ่งสิ่งใดจะเกิดขึ้นมาลอย ๆ ไม่ได้หรือในชีวิตประจำวันของเรา ปัญหาที่เกิดขึ้นกับตัวเราจะเป็นปัญหาลอย ๆ ไม่ได้จะต้องมีเหตุปัจจัยหลายเหตุที่ก่อให้เกิดปัญหาขึ้นมา หากเราต้องการแก้ไขปัญหาก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยในการแก้ไขหลายเหตุปัจจัย ไม่ใช่มีเพียงปัจจัยเดียวหรือมีเพียงหนทางเดียวในการแก้ไขปัญหา เป็นต้น

เหตุปัจจัยพุทธศาสนาถือว่า สิ่งที่ทำให้ผลเกิดขึ้นไม่ใช่เหตุอย่างเดียว ต้องมีปัจจัยต่าง ๆ ด้วย เมื่อมีปัจจัยหลายปัจจัยผลก็เกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น เราปลูกมะม่วง ต้นมะม่วงงอกงามขึ้นมาต้นมะม่วงถือว่าเป็นผลที่เกิดขึ้น การที่ต้นมะม่วงจะเกิดขึ้นเป็นต้นที่สมบูรณ์ได้ต้องอาศัยเหตุปัจจัยหลายปัจจัยที่ก่อให้เกิดเป็นต้นมะม่วงได้เหตุปัจจัยเหล่านั้น ได้แก่ เมล็ดมะม่วง ดิน น้ำ ออกซิเจนแสงแดด อุณหภูมิ ที่พอเหมาะ ปุ๋ย เป็นต้น ปัจจัยเหล่านี้พร้อมจึงก่อให้เกิดต้นมะม่วง ตัวอย่างความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย เช่น ปัญหาการมีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนต่ำ ซึ่งเป็นผลที่เกิดจากการเรียนของนักเรียน มีเหตุปัจจัยหลายเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเรียนอ่อน เช่น ปัจจัยจากครูผู้สอน ปัจจัยจากหลักสูตร ปัจจัยจากกระบวนการเรียนการสอน ปัจจัยจากการวัดผลประเมินผล ปัจจัยจากตัวของนักเรียนเอง เป็นต้น ดังพระบาลีว่า เหตุเป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุแห่งรูปทั้งหลาย ที่มีเหตุเป็นสมุฏฐาน (อภิ.ป. (ไทย) 40/1/2.)

พระพุทธศาสนายอมรับวิญญานที่เกิดในขณะมีการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก ได้แก่ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ชานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน (ม.ม.(ไทย) 13/444/333.) ซึ่งมีความหมายว่า ความเชื่อว่ามีวิญญานออกจากร่างกายนี้ไปถือปฏิสนธิในภพใหม่เป็นความเชื่อที่ผิด และไม่ใช่ว่าสอนของพระพุทธศาสนา การปฏิเสธวิญญานที่เป็นอัตตาทำให้ การทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องภพเชิงจักรวาลที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก เป็นที่น่าสังเกตว่า ข้อความในคัมภีร์หลายแห่งระบุถึงการที่พระพุทธองค์และพระอรหันต์บางองค์ มีญาณพิเศษหยั่งรู้การจุติและการอุบัติของสัตว์ทั้งหลายในภพชาติต่าง ๆ (วิมहा. (ไทย) 1/12-14/7-9.) รวมถึงแนวคิดเรื่อง การบำเพ็ญบารมีในพระชาติต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นการยืนยันว่า พระพุทธศาสนายอมรับ แนวคิดเรื่องการตายและการเกิดใหม่โดยมีภพต่าง ๆ เป็นฐานรองรับ แต่หลักฐานในพระสูตรอีกหลายแห่ง กลับชี้ว่า พระพุทธองค์ทรงนิ่งไม่ตรัสตอบคำถามเกี่ยวกับโลกและชีวิตหลังความตาย ซึ่งอาการ ดังกล่าวได้ก่อให้เกิดความสงสัยจนนำไปสู่การถกเถียงอย่างกว้างขวางมา ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ทำให้ปฏิเสธการตอบคำถามเรื่องภพหน้าหรือชาติหน้า ปรากฏหลักฐานในพระสูตรหลายแห่ง

เช่น ในอนุราธสูตร (สพ. (ไทย) 18/411/473-477) โมคคัลลานสูตร ส่วนเหตุผลของการที่ไม่ทรงตอบคำถามเชิงอภิปรายนี้ จะเห็นได้ ในจุฬาลงกโยวาทสูตร (ม.ม. (ไทย) 13/128/141.) เป็นต้น

พระพุทธศาสนาปฏิเสธวิญญาณที่เป็นอัตตา ซึ่งเป็นตัวการในการท่องเที่ยวเวียนว่าย ในภพต่าง ๆ แต่ยอมรับแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายในภพทั้งหลายในสังสารวัฏนี้ ถือว่า เป็นประเด็น สำคัญที่อาจจะกล่าวได้ว่า มีผลกระทบต่อแนวคิดเชิงจริยศาสตร์ในพระพุทธศาสนา เพราะเกี่ยวข้อง กับการทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องกรรมและการได้รับผลแห่งกรรมดีและกรรมชั่ว ความเชื่อเรื่อง ความมีอยู่ของภพหลังความตายนั้น ปฏิเสธไม่ได้ว่า มีผลอย่างมากต่อการทำความเข้าใจเรื่องกรรมและ วิบาก ซึ่งเป็นคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา คำสอนเรื่องความมีอยู่ของสุคติภพสำหรับผู้ทำกรรมดี และความมีอยู่ของทุคติภพสำหรับผู้ทำกรรมชั่วนั้น สนับสนุนให้คนเรามีกำลังใจในการทำกรรมดี ละเว้นกรรมชั่ว ด้วยความคาดหวังภพที่เป็นสุคติอันเป็นผลของกรรมดีในชาติต่อไป แต่เมื่อไม่มีอัตตา หรือวิญญาณในฐานะผู้ทำกรรมและผู้รับผลของกรรมแล้ว การทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องภพ หลังความตายตามที่จำแนกไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจึงไม่ใช่เรื่องง่าย ถ้าหากพระพุทธศาสนา ยอมรับวิญญาณที่เกิดตามปัจจัยแห่งอายตนะทั้ง 6 เท่านั้น แต่ปฏิเสธอัตตาหรือวิญญาณเที่ยงแท้ ที่ยังคงอยู่เบื้องหลังความตาย อาจเกิดคำถามได้ว่า เมื่อชีวิตสิ้นสุดลง ชั้น 5 แตกสลาย สิ่งที่ทำหน้าที่ในการสืบต่อภพไปสู่ภพหน้า คืออะไร (ม.ม. (ไทย) 12/169/101-102.) แนวคิดเรื่องวิญญาณหลังความตายนี้ มีความเกี่ยวข้องโดยตรง กับแนวคิดเชิงอภิปรายที่ว่าด้วยความมีอยู่ของภพเชิงจักรวาล และแนวคิดเชิงจริยศาสตร์ที่ปรากฏ อยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

พุทธปรัชญาเถรวาท ได้กล่าวถึงการเริ่มต้นของชีวิตมนุษย์ พัฒนาการของชีวิตที่เป็น กระบวนการไว้เป็นขั้นตอน การเริ่มต้นชีวิตในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท เกิดขึ้นโดยอาศัย กระบวนการเนื่องด้วยเหตุปัจจัยเชื่อมโยงกัน พังพาทันไม่ขาดสาย เริ่มต้นด้วย “โยนิ” ก่อน คือ เหตุกำเนิด หรือแบบชนิดการเกิดที่สืบเนื่องไปเป็นวงจร ดังข้อความในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคว่า ดูก่อนสารีบุตร กำเนิด 4 เหล่า ได้แก่ อณฑชะ คือ กำเนิด ชลาพุชะ คือ กำเนิด สังเสทชะ คือ กำเนิด และโอปปาติกะ คือ กำเนิด กล่าวคือ สัตว์ที่ชำแรกที่เปลือกฟองไข่เกิด เรียกว่า อณฑชะกำเนิด สัตว์ที่ ชำแรกกล้าไส้ (มดลูก) เกิด เรียกว่า ชลาพุชกำเนิด สัตว์ที่เกิดในปลาเน่า ในนมบูด ในเถาไคล (ของสกปรก) เรียกว่า สังเสทชะกำเนิด เทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางจำพวก และ พวกเปรตอสุรกาย เรียกว่า โอปปาติกะกำเนิด (ที.ปา. (ไทย) 11/169/101.) ความจริงของชีวิตตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท มีขั้นตอนของการกำเนิด กระบวนการพัฒนาแต่ละขั้นตอน และจุดหมายปลายทางของชีวิตตามทัศนะ มุมมองของพุทธปรัชญาที่มีความสำคัญต่อมวลมนุษยชาติ ในฐานะพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นศาสตร์ที่ว่า ด้วยสัจธรรมความเป็นจริงแห่งชีวิต พระพุทธเจ้าได้วางรากฐานของชีวิตให้อยู่บนเงื่อนไขของธรรมชาติ เป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างสมเหตุสมผลให้ความสำคัญกับทุกสิ่งที่เป็นความจริงที่มนุษย์สามารถ ฝึกฝนและพัฒนาตนเองได้

จากปัญหาที่กล่าวมานั้น ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษา “การวิเคราะห์สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท” เพื่อให้เข้าใจถึงวงจรของการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นวงจรของความทุกข์ สาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิดและวิธีที่จะหลุดพ้นจากวงจรของความทุกข์ เพื่อจะได้นำไปพัฒนาชีวิตให้บรรลุเป้าหมายตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาทสืบต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

- 1) เพื่อศึกษาสังสารวัฏตามหลักปรัชญาอินเดีย
- 2) เพื่อศึกษาสังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท
- 3) เพื่อวิเคราะห์สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบการวิจัย การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิและเอกสารทุติยภูมิ

2. การเก็บรวบรวมข้อมูล

1) เก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิ คือเก็บข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หนังสืออรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ในประเด็นสังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิทั้งเจ็ด ได้แก่ แกนรก เปรต อสุรกาย เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดาและพรหม พร้อมทั้งประเด็นการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ

2) รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ คือเก็บรวบรวมข้อมูลจากหนังสือ ตำรา เอกสาร วิชาการ บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ในประเด็นแนวคิด หลักสังสารวัฏตามหลักปรัชญาอินเดีย และแนวคิด หลักสังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญา พร้อมทั้งการปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏ

3. การตรวจสอบข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล

การตรวจสอบข้อมูลผู้วิจัยใช้การตรวจสอบแบบสามเส้า (Triangulation) โดยผู้วิจัยแบ่งข้อมูลออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1) ข้อมูลที่ได้จากเอกสารที่เป็นคัมภีร์หลักของแต่ละศาสนา 2) ข้อมูลที่ได้จากหนังสือ ตำรา บทความ 3) ข้อมูลที่ได้งานวิจัย แล้วนำข้อมูลทั้งสามแหล่งมาตรวจสอบด้วยกันแล้วเลือกเอาเฉพาะข้อมูลที่ตรงกันมาวิเคราะห์ ส่วนข้อมูลที่ไม่ตรงกันนำไปศึกษาต่อเพื่อหาข้อสรุป

การวิเคราะห์ข้อมูลผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากตรวจสอบแล้วมาแยกแยะ จัดหมวดหมู่แล้วทำการแปรความ ตีความ แล้วจึงวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนาตามหลักอุปนัยวิธี

ผลการวิจัย

1. สังสารวัฏตามหลักปรัชญาอินเดีย คือ เป็นแนวคิด หลักการของปรัชญาอินเดีย ในกลุ่มปรัชญา ชิกซ์ อินดู เช่นและพุทธ ที่มีแนวคิดเรื่องวงจรแห่งการเวียนเกิดเวียนตายหรือเรียกว่าสังสารวัฏ สำหรับสังสารวัฏนั้นไม่สามารถกำหนดรู้กรอบเวลาที่แน่นอนในจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุดของสัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ ส่วนสาเหตุของการเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏหรือการท่องเที่ยววนเวียนในสังสารวัฏเกิดจากสรรพสัตว์ยังมีกิเลสอยู่ นั่นก็คือสรรพสัตว์ยังมีความโลภ ความโกรธ และความหลงอันเป็นสาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด และการเวียนว่ายตายเกิดเป็นความทุกข์ กิเลสเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตหรือเป็นต้นของการเกิด การแก่ การเจ็บและการตายชีวิต แนวคิดสังสารวัฏแสดงไว้ว่า ชีวิตมีความรู้สึกที่ไม่คงที่และแปรปรวนไปกับสิ่งที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ความผิดหวังและความพลัดพรากที่สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกช่วงเวลาแล้ว แต่ทำให้ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ต้องตกอยู่ในความเศร้าโศก ความทุกข์เหล่านี้เป็นโศกนาฏกรรมของชีวิตแห่งสัตว์ทั้งหลาย โดยไม่มียกเว้น ในทัศนะของพระพุทธศาสนา สังสารวัฏจึงเป็นความจริงที่ครอบคลุมสัตว์ทั้งหลายไว้ในห้วงแห่งความทุกข์ ดังนั้นปรัชญาอินเดียจึงมีเป้าหมายเพื่อให้สรรพสัตว์หลุดพ้นจากสังสารวัฏหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าหลุดพ้นจากทุกข์ สำหรับการหลุดพ้นจากสังสารวัฏนั้นต้องทำลายกิเลสให้หมดสิ้นไป

2. สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท ซึ่งได้กล่าวไว้ในพระสูตร พระพุทธเจ้า ได้อธิบายเกี่ยวกับสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นและเบื้องปลาย โดยการเปรียบเทียบกับการนำหญ้าท่อนไม้ กิ่งไม้ และใบไม้ที่มีอยู่ในชมพูทวีปทั้งหมด มาทำเป็นมัด ๆ ละ 4 นิ้ว และสมมติให้แต่ละมัดนั้นเป็นมารดาของเรา เป็นมารดาของมารดาของเรา เช่นนี้เรื่อยไป ในที่สุดแล้วจะพบว่า หญ้า ท่อนไม้ กิ่งไม้ และใบไม้ ที่มีอยู่ในชมพูทวีปทั้งหมดที่เรานำมาใช้สมมติแทนมารดาของเราในภพชาติต่าง ๆ ที่เราเคยเกิดมาในสังสารวัฏนั้นหมดไปก่อนที่จะนับจำนวนของผู้ที่เคยเกิดเป็นมารดาและมารดาของมารดาของเราได้ครบถ้วน หรือทรงเปรียบเทียบกับการนำดินทั้งหมดมาปั้น โดยสมมติให้เป็นบิดา บิดาของมารดา ซึ่งในที่สุดก็จะเห็นว่าแผ่นดินนี้หมดไปก่อนที่จะนับบิดา เป็นต้น ได้ครบถ้วน พุทธปรัชญาเถรวาทมองเห็นสิ่งทั้งหลายในรูปของส่วนประกอบต่าง ๆ ที่มาประชุมกันเข้าตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มีส่วนประกอบของชีวิต คือ ชันธ 5 ซึ่งประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รวมกันเรียกว่า ชันธ 5 หรือรูปกับนาม ชีวิต คือการประกอบกันของชันธ 5 และเหตุปัจจัยต่าง ๆ ก่อให้เป็นรูปร่างขึ้นแล้วสมมติให้เป็นที่เข้าใจและยอมรับกัน โดยเรียกว่า ชีวิต ชีวิตจะดำรงอยู่ได้เพราะชันธ 5 นี้ต่างมีความสัมพันธ์กันอาศัยกันและกัน เมื่อชันธทั้งหลายมีอยู่ ก็สมมติเรียกกันว่า เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา เพราะอาศัยเครื่องประกอบด้วยอวัยวะทุกอย่างประชุมพร้อมกัน

อวิชชาและตัณหาเป็นสาเหตุของการหมุนวนในกระแสของการเกิดและตาย สังสารวัฏของสัตว์ทั้งหลายจึงถูกขับเคลื่อนโดยอวิชชาและตัณหาดำเนินเรื่อยไปโดยไม่มีจุดตั้งต้นและจุดสิ้นสุด

ซึ่งหมายความว่าสังสารวัฏเป็นเรื่องของสัตว์ที่ถูกครอบงำโดยอวิชชาและตัณหา สัตว์ทั้งหลายจะอยู่ในกระแสของการเกิดและตายนี้ต่อไปตราบเท่าที่อวิชชาและตัณหายังไม่ถูกทำลายให้หมดสิ้นไป ในพระสูตรหลายแห่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสเน้นย้ำกับพระสาวกว่า ความไม่รู้ (อวิชชา) อริยสัจ 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นเหตุทำให้พระองค์และพระสาวกต้องท่องเที่ยวเร่ร่อนในสังสารวัฏตลอดกาลยาวนาน การยืนยันสังสารวัฏว่า มาจากเหตุ คือ ความไม่รู้หรืออริยสัจ 4 นั้นเอง

ชีวิตมีองค์ประกอบใหญ่ 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นรูปธรรมกับส่วนที่เป็นนามธรรม อย่างที่เราเข้าใจกันทั่วไปว่า เป็นเรื่องของกายกับเรื่องของจิต องค์ประกอบใหญ่ทั้งสองส่วนนี้ รวมอยู่ในสิ่งที่เรียกว่า ชันธ์ 5 ซึ่งประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ วิญญาณ เป็นเรื่องธรรมชาติและทำหน้าที่โดยธรรมชาติชีวิตจะดำรงอยู่ได้เพราะชันธ์ 5 ต่างมีความสัมพันธ์กันอาศัยกันและกัน รูปชันธ์เป็นกาย นามชันธ์ทั้ง 4 ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นใจ ชีวิตประกอบด้วยกาย และใจต่างทำหน้าที่สอดคล้องกัน

แนวคิดเรื่องความตายในมุมมองของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมีความหมายกว้างขวางกว่าความเข้าใจของคนทั่วไปมาก คำว่า ตาย มักถูกบัญญัติขึ้นมาเพื่อใช้เรียกสภาพหรืออาการที่แสดงถึงความสิ้นสุดหรือดับลงของสิ่งต่างๆ เมื่อกล่าวเฉพาะมนุษย์เมื่อใดที่ชีวิตของบุคคลได้สิ้นสุดลงทั่วไป ก็เรียกว่าบุคคลถึงแก่ความตาย ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทแม้จะถือว่าการที่ชีวิตของบุคคลสิ้นสุดลงจะเรียกว่า “ความตาย” โดยพุทธปรัชญาเถรวาทเรียกความตายในลักษณะนี้ว่า ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ หรือความสิ้นชีวิตจากภพชาติ แต่ความตายในพุทธปรัชญาก็ได้หมายเอาเฉพาะ การสิ้นหรือการดับลงแห่งชีวิตในภพชาติหนึ่ง ๆ เท่านั้น ความตาย ยังหมายรวมถึง ความดับลงของ รูปนาม หรือกายกับจิต ในขณะหนึ่ง ๆ ด้วย เพราะชีวิตมนุษย์ซึ่งประกอบด้วยชันธ์ 5 หรือกายกับจิตนี้ แท้จริงมิได้สิ้นสุดหรือดับลงเฉพาะเมื่อสิ้นสุดลมหายใจเท่านั้น หากแต่เกิดดับสืบต่อกันอยู่ทุกขณะ การดับลงในขณะหนึ่ง ๆ ของกายกับจิตนั้นพุทธปรัชญาเถรวาท เรียกว่า ขณิกมรณะ ในแง่นี้ย่อมถือได้ว่า มนุษย์เกิดและตายตลอดเวลา เพราะชันธ์ 5 หรือกายกับจิตนี้ ย่อมเกิดดับสืบเนื่องกันไป จนกว่าจะเข้าถึงอนุภาติเสสนิพพาน

ผู้ตายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ ทั้งกายสังขาร คือ ลมหายใจเข้า-ออกก็ดับไป วจิสังขาร ได้แก่ วิตก วิจาร คือ ความตรึกตรองก็ดับไป และจิตสังขาร คือ สัญญาและเวทนา คือ ความกำหนดได้หมายรู้ ก็ดับไป อายุก็สิ้นไป ไออุ่น คือ ไฟ ที่เกิดแก่กรรมก็สงบ อินทรีย์ ได้แก่ ตา หู จมูก กาย ก็แตกทำลายไป หรือ ความตาย คือ การที่ชันธ์ 5 (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) แตกสลาย การทอดทิ้งร่างกายหรือการที่ชีวิตสูญสิ้น หรือ ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความหายไปแห่งธรรมเหล่านั้นอันใดนี้ เรียกว่า มรณะ เป็นต้น

3. การวิเคราะห์สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายมีการเวียนว่ายตายเกิดมาจนนับไม่ถ้วน การเวียนว่ายตายเกิดในนรก สวรรค์ และโลกมนุษย์ การเกิดใหม่ในทัศนะของ

พุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ถือว่าเป็นทุกข์ เป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย เพราะความยาวของสังสารวัฏนั้นนับไม่ได้ ประมาณไม่ได้ว่าเท่าไร การที่สัตว์กำเนิดในโลกทั้ง 3 นั้น เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวก ที่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาทิพย์ ในระดับปุถุชนนั้นยากที่จะเห็นได้ เรื่องสังสารวัฏนั้น เป็นเรื่องมีดมน เฉพาะปุถุชนเท่านั้น เรื่องสังสารวัฏนั้นพุทธปรัชญาเถรวาท พยายามจะชี้ให้เห็นว่า เกิดมาจากการมดีและ กรรมชั่วหมุนขึ้นหมุนลงตามอำนาจแห่งกรรมเท่านั้น จะเห็นว่า กรรมและสังสารวัฏมีความสัมพันธ์กัน อย่างใกล้ชิด เป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน

สังสารวัฏ คือการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์โลกทั้งหลาย ที่ต้องวนเวียนอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด คำว่า สังสาร แปลว่า การท่องเที่ยวไปอย่างไม่รู้เบื้องต้นและเบื้องปลาย วัฏฏะ แปลว่า การหมุนเวียนไปสู่ภพภูมิต่าง ๆ จากภพหนึ่งไปสู่อีกภพหนึ่ง จากภพนี้ไปสู่ภพนั้น เช่น การเวียนเกิดไปสู่ สุตตภูมิ หรือทตตภูมิ ชีวิต คือ การมาประชุมรวมกันจากสิ่งที่เรียกว่า ขันธ์ 5 คือ รูปและนาม ประกอบกัน ขึ้นมาเป็นชีวิตและเป็นสิ่งที่ต้องเวียนตายเวียนเกิด เวียนเกิดเวียนตาย แล้วก็ตายแล้วเกิด แล้วก็เกิด แล้วตายไปเรื่อย ๆ เช่นนี้ วงจรของชีวิตที่เกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิด เป็นลักษณะของการเกิดใหม่ กับร่างใหม่เมื่อร่างกายเดิมนั้นแตกดับหรือตายไป ในพุทธปรัชญาเถรวาทเรียกสิ่งที่เวียนว่ายตายเกิดนี้ว่า จิต เป็นกระบวนการของความจริงที่การปรุงแต่งจิตโดยเจตสิกจนเกิดเป็นรูป รูปจะทำงานไม่ได้หากอาศัย ภายนอกและอายตนะภายในกระทบกัน แล้วไม่เกิดการปรุงแต่งขึ้นมา คำอธิบายเกี่ยวกับจิตเพียงอย่างเดียว จึงแสดงว่าจิตนั้นไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) แต่เมื่อจิตถูกอธิบายให้มีตัวตน (อัตตา) ก็ต่อเมื่อจิตนั้นรวมเข้ากับ รูปและเจตสิกอีกทีหนึ่ง

วิธีปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏ หรือปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความหลุดพ้นนั้น คือ ทางสายกลาง เรียกว่า มัชฌิมาปฏิบัติ ที่เรียกว่า ทางสายกลาง เพราะอยู่ระหว่างที่สุดสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค ได้แก่ การทรมานตนให้ลำบากด้วยวิธีการต่าง ๆ และปฏิบัติให้รู้แจ้งในอริยสัจ 4 จึงจะสามารถข้ามพ้น แห่งห้วงสังสารวัฏนี้ได้

อภิปรายผลการวิจัย

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท สังสารวัฏคือวงจรของการเวียนว่ายตายเกิดของสรรพสัตว์อันหา เบื้องต้นและที่สุดไม่ได้และการเวียนว่ายตายเกิดนั้นเป็นทุกข์ ส่วนสาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด คือ กิเลส ซึ่งมีรากเหง้ามาจากความโลภ ความโกรธ และความหลง ถ้าใครต้องการหลุดพ้นจากสังสารวัฏหรือ พ้นจากกองทุกข์ทั้งมวลต้องปฏิบัติตามทางสายกลางนั่นก็คือปฏิบัติตามมรรคมืองค์แปด ซึ่งสามารถสรุปได้ 3 ขั้นตอน คือ การเจริญศีล การสมาธิ และการพัฒนาปัญญาด้วยวิปัสสนากรรมฐานจนกว่าจะหมดจากกิเลส จึงจะหลุดพ้นจากสังสารวัฏ ซึ่งหมายถึงการบรรลุนิพพาน อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาเถรวาท

ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหาคาร์บ ธมมธโร ได้ทำวิจัยเรื่อง “มโนทัศน์เกี่ยวกับความตายในพระพุทธศาสนา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” สรุปได้ว่า ตามทัศนะของชาวพุทธปรัชญาเถรวาท การตายและการเกิดเป็น ความจริงของธรรมชาติสำหรับมนุษย์ทุกคน ส่วนคติหรือสถานที่เกิดนั้น จะมีทั้งเป็นสถานที่บังขึ้นในเชิงบวก คือ แสดงถึงภาวะแห่งความสุขความสบาย ส่วนสถานที่เกิดบังขึ้นในเชิงลบ คือ แสดงภาวะแห่งความบีบคั้นได้รับความทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัสด้วย สำหรับเหตุปัจจัยที่ทำให้บุคคลเกิดและไม่เกิดนั้น ขึ้นอยู่กับสภาพทางจิตของบุคคลนั้นตราบใดที่บุคคลยังมีกิเลสอยู่เขาย่อมเกิดอีกตราบนั้น การปฏิเสธการเวียนตายเวียนเกิดย่อมเท่ากับเป็นการปฏิเสธหลักคำสอนเรื่อง มรรค ผล และนิพพานไปด้วย และหลักธรรมที่จะทำให้บุคคลล่งพ้นจากการเวียนตายเวียนเกิดได้นั้น จะต้องปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน 4 เพราะพระพุทธเจ้าทรงรับประกันผลสำเร็จของผู้ที่ปฏิบัติตามหลักมหาสติ ปัฏฐาน 4 ซึ่งถ้าได้ปฏิบัติอย่างข่มงวดจริงจึงตามเงื่อนไขแล้ว ย่อมได้บรรลุดุธรรมเป็นพระอรหันต์ เข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์หรือเข้าถึงนิพพานในชาติปัจจุบัน แต่ถ้ายังไม่บรรลุดุธรรมเป็นพระอรหันต์ เพราะเกิดกิเลสที่จะต้องละ ยังมีเหลืออยู่ ก็จะมีบรรลุดุธรรมเป็นพระอนาคามีอย่างใดอย่างหนึ่งใน 2 อย่างนี้ อย่างแน่นอนอันเป็นผลที่ผู้ปฏิบัติจะได้รับในชีวิตปัจจุบัน ภายในเวลาอย่างน้อย 7 วัน และ อย่างมากที่สุดไม่เกิน 7 ปี ดังนั้น มโนทัศน์เรื่องการตายและการเกิด มีความสำคัญมากในด้าน หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาและเป็นแนวทางในการวางพื้นฐานทางความคิดด้านศีลธรรมอันดีงามตลอดจนทำความเข้าใจให้กระจ่างถึงเรื่องหลักการและสังสารวัฏจักรหรือการเวียนตายเวียนเกิด ซึ่งเป็นกุญแจดอกสำคัญที่จะไขไปสู่การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องประพฤติปฏิบัติตนให้อยู่ในกรอบ ของศีลธรรม จาริต ประเพณี ทำชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบันให้ดีและมีความหมายเข้าใจกฎเกณฑ์ ของธรรมชาติอย่างแท้จริง รับผิดชอบหน้าที่ที่ตนรับผิดชอบอย่างเต็มกำลังความสามารถ ไม่ปล่อยชีวิตให้ไร้ค่าและความหมาย สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดที่จะเป็นแนวทางในการนำไปสู่การปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน

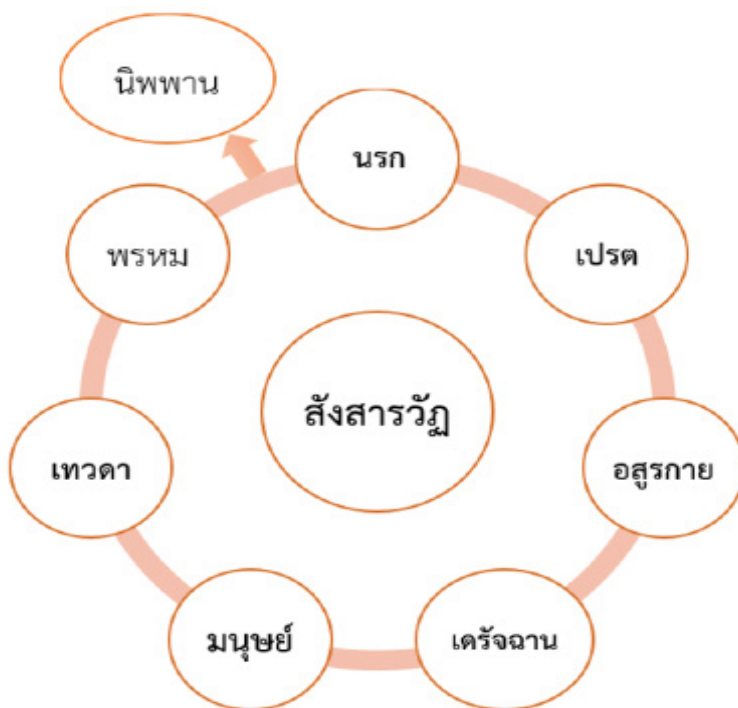
ข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท” ผู้วิจัยเห็นว่าการวิจัยครั้งต่อไปควรนำแนวคิด สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาทไปทำวิจัยในเชิงพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์เพื่อให้ได้พฤติกรรมที่พึงประสงค์ตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาทต่อไป ดังนี้

- 1) การพัฒนาพฤติกรรมพุทธศาสนิกชนด้วยหลักสังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท
- 2) การพัฒนาจริยธรรมนักเรียนด้วยหลักสังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท
- 3) การพัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยหลักสังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท

องค์ความรู้ใหม่

การวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท” ทำให้ได้องค์ความรู้จากการวิจัยในครั้งนี้ คือ สังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาท ได้แก่ วงจรของการเวียนว่ายตายเกิดของสรรพสัตว์ ซึ่งจะเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิทั้งเจ็ด คือ นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดาและพรหม อย่างไรก็ตามไม่รู้เบื้องต้นและที่สุด สำหรับการหลุดพ้นจากสังสารวัฏได้นั้น จะต้องปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 ประการ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติและสัมมาสมาธิ มรรคมีองค์ 8 สรุปก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญานั้นเอง ศีล เป็นคุณสมบัติเบื้องต้น จะต้องเป็นอันดับแรก เมื่อมีศีลแล้วก็เหมาะที่จะเจริญสมาธิจิตที่มีสมาธิตั้งมั่นดีแล้วก็เหมาะที่จะเจริญปัญญา และการเจริญปัญญานี้จะนำไปสู่การรู้แจ้งเห็นจริง จนสามารถกำจัดกิเลสอันเป็นสาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิดและหลุดพ้นจากสังสารวัฏ นั่นก็คือการบรรลุนิพพาน ซึ่งสามารถเขียนเป็นแผนภาพได้ ดังนี้



ภาพที่ 1 สังสารวัฏตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท

เอกสารอ้างอิง

ที.ปา. (ไทย) 11/169/101.

ประยงค์ แสนบุราณ. (2549). ตรรกศาสตร์เบื้องต้น. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ปรีชา ช้างขวัญยืน. (2524). การใช้เหตุผล. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระมหาคำรบ ธมมธโร. (2547). มโนทัศน์เกี่ยวกับความตายในพระพุทธศาสนา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์.
(วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย.

ม.ม. (ไทย) 13/444/333.

ม.ม. (ไทย) 12/169/101-102.

วิ.มหา. (ไทย) 1/12-14/7-9.

สพ. (ไทย) 18/411/473-477.

อภ.ป. (ไทย) 40/1/2.